

Sevgilerimle
F. in est

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

SOSYOLOJİ DERGİSİ

3. DİZİ — 1. SAYIDAN
AYRI BASIM

ARKEOLOJİK VERİLERİN IŞIĞINDA
İNSAN TOPLUMLARINDA SOSYAL TABAKALANMANIN
OLUŞUMU VE NEDENLERİ : BİR DENEME

Ali M. Dinçol

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1989

İ. baş No: ab 258

İ. baş No: ab 255

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *ab 258*

SINIFLAMA NO. *ab 255*

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

ARKEOLOJİK VERİLERİN IŞIĞINDA
İNSAN TOPLUMLARINDA SOSYAL TABAKALANMANIN
OLUŞUMU VE NEDENLERİ : BİR DENEME

Ali M. Dinçol

İnsanoğlunun geçmişiⁿⁱ araştıran tarihsel bilimler içinde yer alan konulardan bir tanesi olan *arkeoloji*, artık yaşamayan toplumların bıraktıkları *maddî kültür belgelerini* ortaya çıkararak, bunları yorumlamak ve bundan çıkacak sonuçlara göre, o belgeleri yapan insan toplumlarının hayatlarının her yönüyle bir *rekonstrüksiyonunu* yapmayı ödev ve amaç olarak üstlenmiştir. Arkeolojinin bu kaba çizgileriyle yapılan tarifi içinde birkaç kavramın üzerinde biraz durmak zorunluluğu vardır. Bunlardan ilki, *maddî kültür belgesi* kavramıdır. Maddî kültür, insanların kullandıkları her türlü yapı, eşya ve araç-gereç topluluğuna denir. Başka bir deyişle, insanoğlunun kullandığı mutfak eşyası, iş araçları, giyecek ve süs eşyaları ile içinde yaşadıkları binaların hepsi birer maddî kültür belgesi sayılmaktadır. Tarifte ikinci önemli kavram ise, *hayatın her yönü* phrasıdır. İnsan hayatı, bilindiği gibi, çeşitli eylemlerden meydana gelmektedir. Bunları dinsel, politik, sosyal, ekonomik aktiviteler olarak özetlemek mümkündür. Son olarak, *rekonstrüksiyon* kavramına geliyoruz. Bu terimin, bu kontekst içindeki anlamı harap bir yapının ihyası demek değildir. Buradaki tamamen hayalî, kâğıt üzerinde yapılacak bir rekonstrüksiyondur. İçerisindeki tüm kavramlarıyla birlikte, bu geniş arkeoloji tarifini vermemizdeki neden, konumuzla sıkı sıkıya bağlantılı olan *toplumsal tabakalanma*'nın da arkeolojik veriler yardımıyla anlaşılabilceğini kanıtlamaktı. Ancak, öyle inanıyorum ki, yine de bana «çanak çömlek parçalarına bakıp, bir toplumun sosyal yapısı nasıl ortaya konulabilir?» diye soracaksınız. Metodu bilindiğinde bu iş çok zor değildir. Meselâ, günümüzün maddî kültür ortamı da insan gruplarının gelir düzeylerine göre değiş-

mektedir. Bir gecekondu konuttaki eşya konteksti ile, «ultra lüks» olarak nitelenen bir konutta bulunan eşya konteksti arasında hem nicelik, hem de nitelik açısından pek çok farklar bulunması doğaldır. Ayrıca bazı eşya ve araç-gerecin sözünü ettiğimiz bu konutlardan birisinde olup, diğerinde bulunmaması da, bunları kullanan kişilerin yaşam koşulları tarafından da belirlenir ki, bu da, yine öncelikle gelir düzeyi, dolayısı ile sosyal tabakalanma ve doğrudan ilgilidir. Meselâ, eski bakır ibrikleri biçim yönünden taklid eden, ancak «cart yeşil» denilen floresan renkli plastikten yapılmış apteshane ibriği belirli bir kırsal ve aşağı gelir düzeyli sosyal tabakanın eşya topluluğu içinde yer alır; o «sınıf» için karakteristik bir madde kültür belgesidir. Günümüzden verdiğimiz bu örnek, bir bakıma, geçmiş toplumlar için de geçerlidir. Arkeologlar, ortaya çıkardıkları çanak-çömlek olsun, heykel olsun, bütün nesnelere «mutfak kabı» - «saray eşyası» ya da «başkent sanatı» - «eyâlet/taşra sanatı» diye kolaylıkla ayırabilmekte, dolayısı ile eşyanın niteliği ile birlikte, onları yapan ve kullanan insanların sosyo-ekonomik durumlarını da saptamış olmaktadır. Bu sayede, insanlar arasında tabakalaşmanın ne zaman oluştuğunu, başka bir deyişle sosyal sınıflar ve diğer insan gruplarının ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını, tarih öncesi dönemlerden başlayarak arkeolojik verilere dayanarak izlememiz mümkün olmaktadır.

İnsanoğlu, evriminin ilk basamaklarında, bir liderin kumandası altında toplanmış ve aralarında büyük bir olasılıkla akrabalık bulunan bireylerden oluşan, küçük «sürü»ler halinde yaşıyordu. Yaşam, «avcılık ve toplayıcılık» ekonomisine dayanıyordu ve henüz üretim aşamasına gelinmemişti. Barınaklar, doğal mağaralar veya kaya sığınakları idi ve buralarda da sadece yakın çevredeki avlanacak ya da toplanacak besin maddeleri bitene kadar kalınıyordu; yani, insan toplulukları göçebe idiler. Bu dönemde, insanlar arasındaki farklar bireysel ve cinsel düzeydeydi. Yani, bireylerin güçlü-lüğü-güçsüzlüğü ile, erkek ya da kadın oluşları fark yaratıyordu. Güçlü olan, her zaman olduğu gibi, güçsüzü hükmü altına alıyor ve en güçlü olan birey, sürünün lideri oluyordu. Cinsel fark ise, belirli bir işbölümü biçiminde toplumsal yaşama yansıtıyordu: herkes her işi yapmakla beraber, kadın, üretkenliği yüzünden daha pasif görevlerde kalırken, erkek, avcılık ve besin sağlama işine daha

yatkın görünüyordu. Üretkenliği koruma yüzünden zorunlu olan bu iş bölümü, başlangıçta adale gücü erkekten az olmayan kadının giderek güçsüzleşmesine de neden oluşturdu. Buna karşın, «sürü» içinde bir ayrışma yoktu, toplum henüz «egaliter» = eşitlikçi bir yapıya sahipti.

İnsanın geçirdiği ikinci aşama, arkeolog ve tarihçilerce «ihtilâl» sayılmaktadır. Bu aşamada insan ihtiyaç duyduğu besin maddelerini kendisi üretmeye başlamış, yani, buğday ve arpayı ve bazı hayvanları evcilleştirmeyi başarmıştır. Bunun sonucu, insan toprağa bağlanmış, dolayısıyla bir yere yerleşmek gereğini duymuştur. Yerleşik düzene geçiş ve üretim aşaması, İ.Ö. 10.000 yıllarında başlamış ve yüzyılımızdaki «teknoloji devrimi»ne kadar ana ilkellerinde değişmeden kalmış bir yaşam biçimidir. Bu geçişle beraber, bugünkü toplumlarda görülen pekçok sosyal kurum ve kavram ortaya çıkmıştır ki, bunlardan en önemlisi, hiç kuşkusuz, sosyal tabakalanmadır.

Karşılaştığımız çoğu olgu gibi, toplumsal ayrışmanın da nedeni doğrudan doğruya ekonomiktir. Toplayıcılık ve avcılık aşamasında, besin sağlama büyük çabalarla ve ancak kısa süredeki gereksinimi karşılamak için yapılabiliyor; doğal çevrenin yarattığı korkunç tehlikelere atılarak sağlanan bitkisel ya da hayvansal besin kısa sürede tüketiliyor ve aynı işlem yeniden başlıyordu. Bir bakıma, fizik kanunları ile anlatacak olursak, sarf olunan/tüketilen *enerji*, kazanılan ile ya eşit ya da çoğunlukla ondan daha azdı. Üretimle birlikte, iklim koşullarının elverişli olduğu zaman, bu denge genelde tersine döndü; besin, daha az emekle daha uzun süreler yetecek miktarlarda elde edilmeye başlandı. Ayrıca, besin maddelerinin tüketilme süresinin uzaması yanında, daha çok bireyi doyurması da artık mümkün olabiliyordu. Kıyaslarsak, eskiden beş bireyin getirebildiği besin, ancak on kişiye üç gün yetiyorsa, bu daha tüketilmeden aynı beş kişi yeni bir besin sağlama serüvenine atılmak zorundaydı. Şimdi ise, bir çiftçinin elde ettiği mahsül, en az beş kişinin bir yıllık tüketimine eşitti, çoğu kez daha fazlaydı. Böylece, toplumsal gelişme için gerekli iki önemli şey ortaya çıktı: *artık zaman* ve *artık ürün* ya da başka bir deyişle *artı değer*. Yani, besin üretimine katılmayan en az dört bireyin başka şey yapacak zamanı vardı. Bu zaman da hiç kısa değildi. Bir yıl karınlarını do-

yurmayı garanti altına almışlardı. Bir sonraki mahsüle kadar artık zamanlarını, ya da yine fizik kanunlarına göre söyleyelim, muhafaza ettikleri *enerjilerini* başka üretim alanlarına yöneltebilirlerdi. Bu üretim alanları nereleri olabilirdi? İnsanın yemek dışında, doğaya karşı koyabilmesi için gerekli ikinci ihtiyacı, giyinmekti. Örneğin, bu konuda daha ustalıklı, daha rafine sayılabilecek ürünler yapmaya çalışmak ve bu konuda uzmanlaşmak, bu alanlardan bir tanesi oldu. İnsanlar kaba bir post yerine, evcilleştirdikleri koyunun yününden iplik eğirmeyi böyle öğrendiler. Dokuma ürünleri bundan sonra çıktı. Sonra, hayvansal kökenli iplik değil, ettikleri bitkilerden iplik elde etmeyi öğrendiler. Dokumacılık, uzmanlaşma isteyen bir iş halini aldı. İkinci önemli bir uğraş, besin saklama nedeniyle doğdu. Tahıl ve sıvı besinler için çeşitli tür ve boyutlarda kaplar gerekti. Arkeologlar «icatların anası ihtiyaçlardır» derler, sazlardan sepet örme ve killi topraktan kaplar, testiler yapma zorunluğu doğdu; bu ise, çömlekçiliği bir uzmanlık dalı haline getirdi. Özetle, artık zaman, işbölümünü ve uzmanlaşmayı yarattı.

Artık ürün ise daha önemli değişmelere neden oldu. Ürün, toprakla uğraşmada uzmanlaşmış bireyin bakmakta olduğu grubu doyurabilir ve hattâ fazla gelebilirdi. Çiftçinin de boş zamanı vardı ve bu sürede avlanıyordu ve bu uğraşta köpeklerin işe yaradığını öğrenmişti. Ancak, bunun için köpeklerin terbiye edilmiş olmaları gerekiyordu; kendi köpeği ki, ikinci kuşak bir kurttu, iyi bir bekçiydi, sahibini tanıyor, evcilleştirdiği koyunlara yabancıları veya vahşi hemcinslerini yansıtmıyor, ama, avlanan kuşlarla da ilgilenmiyordu. Çiftçi, köydeki bir yaşlı adamın bir av köpeği yetiştirdiğini duymuştu. Adam ava çıkamıyacak kadar yaşlıydı ve topraktan elde ettiği tahıl da güçsüzlüğü oranında azdı, yani onun da tahıla gereksinimi vardı. Her iki kişi, bu konuda bir uzlaşmaya gitmenin yararını hemen farkettiler. Ellerindeki artı değerleri değiş-tokuş ettiler. Biri av köpeği, diğeri buğday sahibi oldu. İş bununla kalmadı. Çiftçi, ihtiyacı olan şeyleri, karşılığında tahıl vererek alabileceğini hemen farkettiler. Toprakla uğraşma uzmanlığı, tam bir *mesleğe* dönüştü. Doğal olarak yaşlı adam da, kendisine zor gelmeye başlamış olan toprakla uğraşma işi yerine, köpek terbiye etmenin ve onlar karşılığında geçimini sağlamanın kendisine uygunluğunu anlamakta gecikmedi. Diğer taraftan, dokumacının çömlek-

çiye, onun dericiye, onun çifçiye, kısacası, her *üretim uzmanlığı* *da-*
lında çalışan herkesin birbirine gereksinimi vardı. Ve herkes eğer
üretim fazlası, yani artı değeri varsa, başka şeyler elde edebiliyor-
du. Şu halde yalnız bir konuda üretim yapmak, başka ihtiyaçların
karşılanmasına yetiyordu, öyleyse o konularla uğraşmak yersizdi.
Böylece her uzmanlık alanı *birer meslek oldu*.

Toplumlardaki ilk ayrışma meslek gruplarını yarattı. Bun-
lar arasında ise, üretilen değerın önemi ve fazlalığına göre de bir
takım farklar doğdu. Meselâ, bir çiftçinin çömlekçiye gereksinimi
vardı ama, eğer çömlekçi yoksa, çiftçinin karısı killi çamurdan bir
küp yapabiliyordu. Buna karşın, çömlekçi, eğer toprağı da yoksa,
çiftçiye kesinkes muhtaçtı. Böylece üretim ve dolayısıyla üretici
belli bir değerler ve önem *skalası* içinde düşünülür oldu. Meslekî
gruplaşmalar ürettikleri değer oranında önem ve saygınlığı olan
toplum katmanlarına dönüştü. Bunlar, ilk başlarda birinden diğere
rine geçilemeyen *kastlar* halinde değildi. Ancak, uzmanlık alanını,
eğitimini bir anda değiştirip, daha üst gelir düzeyindeki bir mes-
leği icra etmek, o zamanda şimdi de çok kolay bir iş değildir. Esas
kast sistemi «artık zamanın» başka bir alanda kullanılmasından
doğdu.

Yerleşik düzen ve üretime geçmeden önce, insanların tüm çabalarının hayatta kalmak olduğu açıktır. Bu yüzden, bu dönemde, insan düşünce alanında ürün verememiştir. *Üst Paleolitik* çağında, *Altamira*, *Lascaux* gibi mağaralarda bulunan hayvan ve av resimlerin de avın bereketini artırmak gibi, ilkel bir dinsel anlayış temeline dayanan, pratik amaçlı sanat ürünleri olduğu sanılmaktadır. İlk dinsel inançların, doğal olaylardan, yıldırımdan, gökgürültüsünden korku ve açlıktan çekinme sonucu geliştiği ve bilinmeyeni hoş tutmak için ona tapınmaya dayandığı bilinmektedir. İnsan, üretim evresine gelip, fazla zaman bulunca, bu doğal olaylar, bunların karşısında kendisi ve bilemediği geleceği hakkında düşünmeye de vakit ayırabilmiştir. Böylece, düşünce ürünlerinde de çeşitlemeler meydana gelmiştir. Meselâ, doğal güçler sınıflandırılmış, bunlardan sorumlu olan tanrılar olduğu varsayılmıştır. İnsanın bunları nasıl hoş tutabileceği konusunda düşünülmüş ve birtakım yollar saptanmıştır. Her türlü kötülük ve iyilik onlardan geldiğine göre, tanrılar karşısında insanın durumu oldukça acıklıydı. Yani, insanoğlu,

hayatı sürdürebilmek için yalnız besin sağlamak için değil, bu güçlerle iyi geçinmek için de çaba sarfetmek zorundadır. Bereketli bir mahsül de güneşe, yağmura ve sel basmamasına, çekirge sürüleri gelmemesine, çiftçinin hastalanmamasına sıkıca bağlıdır. Kısacası, toprağı sürmede, tohumu ekmede, ne kadar uzmanlık gerekiyorsa, iyi bir mahsül için, tanrıları hoş tutmak, onların istediklerini yapmak, o derecede hattâ ondan çok daha fazla, uzmanlık isteyen bir alandır. İşte, ne olduysa oldu, kurnaz bazı insanlarda bu işi üstlendiler. Bu uzmanlığı (!) icra etmenin çok kârlı yönleri olduğu açıktır. Bir kere çok büyük bir fiziksel güç istemezdi, bütün meslek dalları ve en başta toplumsal saygınlık skalasının en üstünde yer alan çiftçilerin bunlara ihtiyacı vardı. Yani, dinsel işleri idare edenler, kendi mesleklerinden başka hiçbir üretim kolu ile meşgul olmak zorunda değildiler ve tabii saygınlıkları çok büyüktü. Böylece, hiçbir şey üretmeyen ama herşeyi olan bir toplumsal katman, bir *rahipler sınıfı* ortaya çıktı. Bu sınıfın üyesi olmak o kadar avantajlıydı ki, buna katılabilmek çok zor hale getirildi ve bir kast oluştu. Tabii, belirli bir sayıda rahip gerektiğinden, yenilerini de yetiştirmek şarttı. Ancak, en alt düzeyden başlıyanların önüne konan engeller, sınavlar tümüyle gizemli ve içine kapanık bir sınıf oluşturdu.

Diğer taraftan, doğal güçlerin yanında, üretilen artı değerlere göz diken başkaları da vardı. Bunlar ya toprakları tarıma elverişsiz dağlı kavimler ya da göçebelerdi. Bunlar bazen doğal afetlerden daha tehlikeli idiler. Bu saldırganları gözleyecek, onlara karşı savaşmak üzere, bireyleri örgütleyecek, savunma sistemleri geliştirecek, o sistemlere sürekli olarak bakacak, akıllı, güçlü ve eğitilmiş bir insan grubuna ihtiyaç duyulmaktaydı. Üretim yapmayan bir uzmanlık ve meslek dalı da böyle gelişti: *askerler*. Bunların etkinliği de kol gücüne dayanmaktaydı ve herkesin güvenini sağlamakla yükümlü oldukları için, en az rahipler kadar saygın bir yerleri vardı. Bu iş te, bazı toplumlarda bir kasta döndü.

Artık toplum tabakaları belirlenmiş, katmanlar, gruplar ve bireyler arası ilişkiler çok karmaşık bir hale gelmişti. Bunları düzenleyecek, sosyal, ekonomik ve dinsel işleri düzenli biçimde yürütecek birileri gerekti. O birileri de hemen ortaya çıktılar: başbuğlar, liderler, krallar ve onlarla birlikte idareci sınıfı. Bunlar da üretim güçlerinin kontrolünü ellerinde tutan, ancak kendileri üretime ka-

tılmayan insanlardı. Bu konum da, toplum içinde en iyi yere sahip olmak demektir. Bu yüzden, idarecilik, özellikle diğer toplumsal katmanlarının bireylerine tümüyle kapatılmıştı. Önceleri akıl, kuvvet gibi bireysel yetenekler sayesinde lider, başbuğ ya da kral olmuş kişi, aynı yeteneklere sahip olmayan akrabalarını da toplumun kendisine tanıdığı ayrıcalıklardan yararlandırmak istemiş, böylece belirli bir kesim, idareci sınıfını oluşturmuştu. Bunlar yavaş yavaş kendilerinde toplumun diğer katmanlarında bulunmayan tanrısal güçler varsaymaya başlamıştır, bu varsayım, toplumun güçlü olana duyduğu aşırı saygı ile genel bir düşünce haline gelmişti. Böylece oluşan asiller sınıfı, üstünlüklerini başkalarına kaptırmamak için herşeyi yapmaya ve her bedeli ödemeye hazırdılar. Onları zaman zaman ihtilâllerle yerlerinden eden, «usurpator» dediğimiz «gasıplar», bir süre sonra başlangıcını kendilerinin oluşturduğu yeni bir kral hanedanı, yani birdenbire asilleşivermiş bir idareci ailesi ve akrabalar zinciri meydana getiriyorlardı.

Toplumsal tabakalanma doğal olarak sadece asiller, rahipler, askerler, çiftçi ve esnaflardan ibaret kalmadı. Toplumun kendisine yabancı gelen insanlardan, yani esirlerden, topraklarından zorla çıkarılmış sivillerden ve türlü nedenlerle toprağı ve üretim araçları olmayan veya ellerinden alınmış kölelerden oluşan bir katman daha vardı. En alt toplumsal grubu da onlar meydana getirmişlerdi.

Ana katmanlar bunlar olmakla beraber, bunların her birisinin içinde de çeşitli düzey farkları vardı. Gerek bu farklı düzeydeki insanlar, gerek ana toplum katmanlarının bireyleri, önce de değindiğimiz gibi, aşağıdan yukarıya doğru gittikçe artan maddî güce, nüfuza ve saygınlığa sahiptiler. Sahip olduklarını, özellikle bir alt gruptan olanlarla paylaşmak istemedikleri için, her seviye ve katman arasına türlü engeller konulmuştu. Herkes kendi tabaka, sınıf ve seviyesinin hak ve ayrıcalıklarını sadece kendisi kullanmak istiyordu. Böylece, insan toplumları yapay olarak sayısız gruplara bölündüler ve çağlar boyunca hep bir üstteki grubun haklarından yararlanabilmek için birbirleri ile kanlı mücadelelere giriştiler. Bu mücadele, kastlar ortadan kalktığı, sınıf farklarının sosyal devlet anlayışı içinde en aza indirgenmeye çalışıldığı günümüzde dahi siyasal partiler, sendikalar, dernekler ve hatta aynı ideoloji veya ilke etrafında birleşmesi gereken daha küçük insan grupları arasında

devam edip gidiyor. Toplumdaki pekçok sorunun kaynağında bu toplumsal farklar, onların altında da ekonomik faktörler yatıyor. Demokrasi bile toplumları «egaliter» yapamamış, bu yüzden, hepimize toplumda âhenk ve hoşgörü ile yardımlaşma sağlamak için halâ umulandan çok daha fazla iş düşüyor.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

ADAMS, R. Mc C.

1966 *The Evolution of Urban Society*, Aldine, Chicago

1970 «The study of ancient Mesopotamian settlement patterns and the problem of urban origins», *Sumer* 25: 111-124

BINFORD, L. R.

1962 «Archaeology as anthropology»
American Antiquity 28: 217-225

1965 «Archaeological systematics and the study of cultural process»,
American Antiquity 201: 425-441

1968 *New Perspectives in Archaeology*, Aldine, Chicago

BRAIDWOOD, R. J.

1960 «Levels in prehistory: a model for the consideration of the evidence»,
The evolution of man: mind, culture and society, Vol. 2 (ed. S. Tax), University of Chicago Press, Chicago

BRAIDWOOD, R. J. ve G. R. WILLEY

1962 *Courses toward urban life: archaeological considerations of some cultural alternates*, Viking Fund Pub. 32

CHILDE, V. G.

- 1951 a *Man Makes Himself*, New American Library, New York
 1951 b *Social Evolution*, H. Schuman, New York
 1954 *What happened in History*, Penguin, Harmondsworth
 1958 *The Prehistory of European Society*, Penguin, Harmondsworth

CLARK, G.

- 1952 *Prehistoric Europe: the economic basis*, Methuen, London

HOLE, F. ve R. F. HEIZER

- 1973 *An Introduction to Prehistoric Archaeology*
 Holt, Rinehart and Winston, New York

KROEBER, A. L. (ed.)

- 1953 *Anthropology Today*, University of Chicago Press, Chicago

POTRATZ, J. A.

- 1962 *Einführung in die Archäologie*, A. Kröner, Stuttgart